

Едуард Щербенко

«ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ»:
ГІДНІСТЬ У ЗДОБУТТІ ІНСТИТУТІВ

E.Scherbenko. The Orange Revolution: civic dignity in search of political institutes. *The article analyzes the role of civic dignity as the key factor of the Orange Revolution. Institutionalization of the mass protests and the emerging civil rights movement is concerned as the cause of political reintegration of Ukraine.*

Події кінця 2004 р. залишаються ключовим пунктом суспільних дискусій, причому не суто внутрішньоукраїнських: активним їх учасником виступають численні актори сусідніх суспільств, насамперед РФ. Пояснюється це тим, що залежно від моделей інтерпретації цих подій відкриваються кардинально різні перспективи бачення й організації сьогоднішньої політики: описуємо їх як прояв самоорганізації суспільства — і з цього випливає необхідність розширення участі громадян у керуванні суспільством, руху до моделі партиципаторної демократії; бачимо їх як наслідок маніпулювання населенням і втручання зовнішніх агентів — це тягне за собою посилення контролю уряду за суспільними комунікаціями, жорсткіші і вужчі межі для самоорганізації членів суспільства. Отже, щодо цієї теми як мало де підтверджується відоме формулювання «немає нічого практичнішого за добру теорію». Були політичні інститути використані «за призначенням» чи ні? — це, зрештою, кардинальне питання для сучасного порядку денного.

Лєвова частка наявної літератури про «Помаранчеву революцію» тяжіє до фактографії. Сюди належать, зокрема, зібрання інформаційних повідомлень (серед найзмістовніших слід назвати книжку Д.Яневського¹), офіційних документів і виступів політичних лідерів (найбільш представницьким тут є тритомник «Україна — 2004»²), підбірки найцікавіших матеріалів, розміщених в українському сегменті Інтернету (насамперед «Новели Помаранчевої революції»³, мемуари учасників подій та свідчення очевидців і близькі до них жанри — як-от книжки А.Колесникова, О.Забужко, М.Катеринчука та ін.⁴, зібрання тогочасного фольклору⁵). Помітно гірше стоїть справа з аналітичною роботою. В академічних публікаціях, присвячених темі (найбільш ґрунтовним тут, на наш погляд, залишається видання «Оранжевая революция: версии, хроника, документы»⁶), аналіз здійснюється переважно в інституційно-соціологічному вимірі: за допомогою понять на кшталт «середній клас», «соціальні мережі», «молодіжний рух» тощо. В жодному разі не заперечуючи цих підходів і продуктивності набутоків, зауважимо, що при цьому відходить у «тінь» (хоча, безумовно, не зникає повністю) екзистенційний момент подій, який став детермінуючим: адже і середній клас, і соціальні мережі, і молодь були наявні й відомі як реалії напередодні подій; попри це, ніким із зацікавлених сторін не було прогнозовано їх поєднання в потужному ефективному русі (так само, очевидно, всі ці реалії можуть бути наявні в суспільстві і не давати подібних ефектів невизначено тривалий час). Натомість гідність, особиста і громадянська, виявилася тим (позакорпоративним) ґрунтом, на якому змогли поєднатися відмінні регіо-

нально, конфесійно, станово тощо актори. Як зауважив один з учасників обговорень: «Бо яка різниця, хто на Майдані: *студенти* чи *галличани*? Суть у тому, що їм несуть їжу і скрізь морально підтримують»⁷. Отже, слід спробувати розглянути цей чинник гідності як принциповий щодо розвитку подій.

Феномен гідності в сучасних демократіях артикульований у політичному вимірі як права і свободи громадян, що закріплюються в конституції. Національні конституції, по суті, є описом інституційних механізмів, які забезпечують реалізацію цих прав і свобод. З цим пов'язаний принциповий момент: гідність, яка зазвичай класифікується й усвідомлюється як особиста риса людини, у цьому разі виступає інституціоналізованою складовою всіх політичних процесів. Розбудовуючи політичні інститути, ми тим самим створюємо інфраструктуру гідного існування громадянина через реалізацію його прав і свобод; і, навпаки, руйнування інститутів веде до підризу громадянської гідності кожного члена суспільства: адже він втрачає змогу її реалізувати.

Як зазначалося вище, цей пункт гідності виявився наріжним пунктом, що розрізняє дві моделі розуміння подій 2004 р.: в одному він вводиться в картину, в іншому — ні. Причому це розрізнення поширюється як на момент самих подій, так і на опис їх постфактум. М. Попович відзначає, що «у словнику тих суспільних груп, які становили ядро біло-блакитного електорату, не було слова «свобода». І тому виборець цього кшталту не міг зрозуміти, що ж викликає такий ентузіазм на Майдані, і справді вірив, що там роздають «наколоти» помаранчі та що всі там «зомбовані»⁸.

Зрозуміло, щодо цього підходу легко уявити закид щодо суб'єктивності: мовляв, як названі гідність або свободу формалізувати. Але поглянемо, в найдраматичніший момент, на події з боку опонентів помаранчевого руху — і ми побачимо, що представники цієї сторони, сприймаючи дії своїх візаві (поза питанням, справедливо чи ні) як тиск, апелювали саме до права не підкорятися тиску, — по суті, до гідності.

Президент Л. Кучма (відмовляючись відправити Прем'єр-міністра у відставку, оскільки, за його словами, у нього немає морального права робити це перед мільйонами, які за цього кандидата голосували): «Ми хочемо знову, я кажу, принизити одну частину України перед іншою і прийняти ультиматум однієї частини у іншої... Значить, якщо я піду на таке рішення, це означає, що я прийняв ультиматум. Я його відкидаю»⁹. Депутат з провладної більшості В. Надрага: «Ми всі колись навчалися з вами в школі і пам'ятаємо закон фізики: сила дії дорівнює силі протидії (аплудисменти). Ми глибоко переконані,

що з нами можна домовлятися, на нас єдине чого не можна робити — на нас не можна тиснути. Вони дотиснули до створення сьогоднішнього Півдня і Сходу, вони нас підтискують до федерації. Милі мої, з цієї трибуни хочу сказати — не дотисніть до суверенітету (бурхливі аплодисменти)... Нас не перемогти (бурхливі, тривалі аплодисменти)»¹⁰.

Отже, очевидно, що для опонентів помаранчевого руху гідність, насправді, така ж самоочевидна річ, яку не треба доводити — аж до майже дослівних відповідників: «нас не подолати» — «нас не перемогти». Тож, якщо ми визнаємо гідність дієвим чинником суспільних процесів, — як мали широкі верстви громадян реагувати на те, що відбувалося протягом кампанії 2004 року (докладніше про це нижче)? Або, чи не вважати нам, що в одних членів суспільства ця гідність є, а інші відпочатку її позбавлені й до них треба ставитися як до таких? Але тут ми і приходимо до постановки питання, як воно було сформульовано на Майдані: «Ми не бидло, ми не козли, ми України доньки й сини».

Стисло окреслюючи ситуацію, годі оглянути весь масив порушень під час виборчої кампанії, проте ми можемо вести мову про їхній масштаб. Ідеться про руйнування засадових інститутів, які визначають існування політичної системи. Починаючи з вердикту Конституційного Суду напередодні року виборів про можливість чинного тоді президента Кучми балотуватися на новий термін на тій підставі, що під час першої його каденції була прийнята нова конституція; відтак його поточний термін стає не другим, а першим («неозброєним оком» здорового глузду видно, на чому наголошували численні коментатори, що таким способом через зміну конституції можна мати необмежену кількість термінів). Монополізація телефіру (практикування «темників»), коли навіть Голова Верховної Ради в директивному порядку вилучався з інформаційної картини дня: «Увага. 02.07.2004. 17.45 1. 2 липня голова ВР України В.Литвин зробив низку заяв. Коментар відсутній абсолютно до всієї інформації з цієї теми. В.Литвин в жодній формі (відео, синхрон, згадування, крім інформації про закриття сесії ВР) не може бути присутній у жодному сюжеті жодного випуску новин 2 липня»¹¹. Виступ міністра МВС М.Білоконя перед міліцейськими керівниками, де він заявив, що «міліція — це озброєний загін влади»; — отже, не охорони прав кожного громадянина, хоча б і перед владою (в цьому світлі набувають додаткової ваги повідомлення з регіонів про примушування рядового складу міліції, податкової служби та інших працівників «силових» відомств до збору відкріпних посвідчень для використання їх у незаконний спосіб). Тобто, перед нами постає картина руйнації національних політичних

інститутів — судової системи, ЗМІ, правоохоронних органів; узурпація їх владною верхівкою.

Природним чином, не оминуло це й інститут виборів. От як щотижневик «Дзеркало тижня» описував процес голосування на довиборах депутата ВР в одному з округів Донбасу (на дворі ще не листопад, а березень 2004 року): «День голосування став апофеозом знуцання над чинним законодавством і здоровим глуздом. Складалося враження, що епідемія грипу, яка оминула Україну нинішнього року, різко спалахнула 7 березня в Донецькій області. Як ще можна пояснити той факт, що цього дня до 10 відсотків виборців округу виявили бажання голосувати вдома, попередньо написавши відповідні заяви. Саме завдяки виїзному голосуванню явка виборців за неповні дві обідні години зросла вдвічі. Були дільниці, де невідомі особи, анітрохи не соромлячись спостерігачів та журналістів, вкидали в урни невеличкі пачки бюлетенів. Відібрані в однієї такої «оптової» жінки-виборця, після передачі правоохоронним органам вони дивним чином перетворилися на... звичайнісінький папір. Особливого колориту виборчому процесові надавала присутність на дільницях представників Азово-Чорноморського козацтва. При повному параді, з кийками і пістолетами, козаки в начищених до блиску чоботях браво ходили по дільницях, інколи не пускаючи туди журналістів, оскільки «покликані окружною комісією забезпечити на виборах громадський порядок». Члени комісії переконували, що ніхто нікого нікуди не посилав, а козаки мали статус спостерігачів від кандидатів. На тих дільницях, де козаків не вистачило, «спостережні» функції виконували міцні хлопці у шкіряних куртках із наруканими пов'язками «Народний дружинник», хоча більш органічним там був би напис «Братуха». За такого розвитку подій підрахунок голосів скидався на необхідний, але абсолютно безглуздий ритуал, який, до того ж, постійно порушували. Протоколи і бюлетені з дільниць в окружній комісії приймали за зачиненими дверми, не впустивши туди кандидатів, спостерігачів та журналістів. Вранці наступного дня всім було оголошено відомі цифри. Свято «вільного волевиявлення» непомітно перейшло у свято всіх жінок»¹².

Усе це — масове голосування на дому, залякування, вкидання, усунення спостерігачів тощо побачимо восени того ж року в масштабах країни. Символічним вираженням цілої тенденції узурпації інститутів стало висловлювання тодішнього Прем'єр-міністра і водночас «владного» кандидата на третій день акцій, з сотнями тисяч учасників в Києві і по всій Україні: «В країні не відбувається нічого надзвичайного». Отже, громадян публічно відмовилися помічати як реальність.

Таким чином, великі верстви суспільства (і то найактивніші) вичавлювалися з інституційного простору. В якийсь момент їх виявилося надзвичайно багато — різних, але об'єднаних одним.

Так, психолог О.Суслова, записуючи розповіді жінок, які брали участь в акціях протесту, зафіксувала повторення в їх свідченнях звороту «гвалтування»: «...у мене було стійке відчуття, що мене просто гвалтують. Мене, мою родину, оточення — гвалтування!». «У мене було таке відчуття, що ось тут при дорозі мої діти, мій чоловік і в мене на очах їх гвалтують. І в них на очах мене гвалтують. І вони не можуть мені допомогти, а я не можу просити їх захисту. І у мене було бажання їх зупинити, просто вийти з машини, лягти під колеса і зупинити їх хоча б ціною свого життя»¹³. На цьому ж екзистенційному моменті акцентує увагу історик і журналіст Д.Яневський, торкаючись реакції українського середнього класу на тиск влади: ««Помаранчева» революція була насправді і «помаранчевою», і революцією. Революцією новопосталого міського середнього класу, основна маса якого зосереджена зараз у Києві. Політичний режим, обіпертий на Конституцію 1996 року, не залишив їм вибору — або померти на колінах перед входом до будь-якої державної (податкової, пожежної або що) адміністрації, або жити стоячи, нехай на морозі, нехай на Майдані, нехай 18 днів і 18 ночей. Погодьтеся — це не трагічна ціна за право почуватися гідною людиною — нехай навіть і у власних очах»¹⁴. У тому ж ключі політолог Д.Видрін описує реакцію на владні «технології» чиновницьких верств: «Коли вирішили привезти до Києва Путіна, то це було, на мій погляд, колосальною помилкою... Цей факт зафіксували соціологічні опитування: до приїзду російського президента кияни були значно більш лояльно налаштовані щодо єдиного кандидата, а після візиту ВВП звичайно законослухняний Київ більш ніж на 60% підтримав Ющенка. Мабуть, Президент РФ, що приймає парад Українських військових сил, — надто круто навіть для київського чиновника, у якого, виявляється, теж є національна гордість і гідність»¹⁵. Відомий телевізійний менеджер О.Роднянський говорить про те, як поступово утискалися можливості вплинути на ситуацію не лише журналістів, а й керівників телевізійних ЗМІ: «В останні тижні-півтора стало ясно, що все це вже нижче плінтуса і треба або закривати лавку, або міняти ситуацію кардинально. В нас самих — я маю на увазі менеджмент каналу — було відчуття абсолютної нісенітності всього, що відбувається. Ми просто подивилися раз один на одного і подумали: ми що, для цього взагалі придумали займатися телебаченням?! Ми ж не телевізійні люди від початку, ми з кіно прийшли, вирішили робити телебачення. Нове телебачення в новій

країні. І що, подумали ми, — оце воно і є?! Настав такий момент, коли всі — члени родини, друзі, діти, всі виявилися на площі, а на тебе стали дивитися із жалем... Все це зійшлося, а коли ще без всякого попередження нам в ефір врубали новини каналу «Інтер», я подзвонив і сказав, збирайте команду, я прилечу. І ми разом прийняли рішення змінити ситуацію»¹⁶.

Підсумував усе Д. Яневський: ««Вони» програли «нам» тоді, коли заперечили «наше» право на вибір. А це право нам стали поволі давати з часів Горбачова. Право вибирати — за кого голосувати, які газети читати, яку горілку пити, яку музику слухати, займатися бізнесом чи ні — далі перераховувати немає потреби, ви і так знаєте. До цього права, права вибирати, «ми» поволі, зі скрипом, з крепатурою мозку, з неймовірними душевними муками звикали майже два десятки років. І коли, ну практично, звикли, почули: «козли». Сказано це було «ними», почули це «ми». Почули ДО виборів. Це було більше, ніж злочин — це була помилка»¹⁷.

Величезні верстви різноманітних людей — бізнесменів, журналістів, чиновників — зрештою, просто чоловіків і жінок — громадян виявилися витісненими з інституційного простору, який, нагадаємо, є артикульованою в публічному вимірі громадянською гідністю. Намагаючись узурпувати політичні інститути, влада вдерлася до екзистенційної сфери цілих верств громадян. І ця «солидарність потрясених» стала ґрунтом поєднання різних людей з усіх страт: адже гідні люди є в кожній страті. Опозиція ж артикулювала цей протест, надавши йому значення порядку денного. За визначенням Я. Грицака, «заслуга Ющенка (свідома чи несвідома, хай з'ясовують політологи) полягає в тому, що він змінив вісь публічної дискусії. Замість обговорювати питання мови, культури тощо — всього, що так дуже болить нашу інтелігенцію, — він почав говорити про людську гідність і чесність. І виявилось, що як тільки вибираєш цю тему як центральну, то дістаєш Україну переважної більшості, а не дві уявні чи зманіпульовані меншості. Важливо також, хто говорить — бо хоч би скільки говорив про потребу жити в чесності Кучма, йому ніхто не повірить. Покличуся на приклад недавнього минулого: коли до Львова приїхав Іван Павло II, там зібралося близько мільйона людей, котрі прийшли з власної волі й підтримували ідеальний порядок. Чим не прообраз сучасного майдану? А робили вони це тому, що Папа апелював до почуття людської гідності — підставової християнської чесноти — і сам був її втіленням»¹⁸.

«Мікроклітинку» такого народження єдності можна знайти зафіксованою в свідченнях учасників акцій: «Я прийшов у першу ніч,

після того, як оголосили результати, о п'ятнадцятій на першу. Метро вже закрилося, більша частина народу роз'їхалася. Виходжу на Хрещатик, а тут — всього чоловік двісті з одного боку і чоловік тридцять з іншого. Перегородили вулицю — поставили якісь палички і між ними помаранчеву стрічку натягнули. І йде чутка, що зараз будуть розганяти. Що робити? Не знаю, думаю, але щось робити буду, не піду. Я дивлюсь у вічі інших людей. І розумію, що з цією людиною мені загалом-то нема про що розмовляти, вона зовсім інша. Але вона прийшла сюди тому ж, і не йде тому ж, що і я. Не хоче їм підкорятися. І якась іскорка проскакує, ми один одному посміхаємося... Там у перші дні була якась дивовижна енергетика... Люди весь час один одному посміхалися. Тому що кожен відчув себе вільним — і невідомо, що буде»¹⁹. І цей ефект був мультиплікований акціями по всій Україні. Як пише одна з їх учасниць Л. Мірошниченко: «Лицом к лицу лица не увидать. Большое видится на расстоянии...» Неправда. Обличчя мільйонів людей виявилися поруч, і, зазирнувши в них, ми зрозуміли, що жити один без одного ми не можемо й не будемо»²⁰.

Звернемо увагу на потужний інтегруючий імпульс Майдану: єднання наметового містечка і міста, єднання протестантів і органів правопорядку («міліція з народом»), єднання «помаранчевих» і «білоблакитних» («Схід і Захід разом»). Зрештою, єднання на його хвили політикуму, що виявилось, зокрема, в реінтеграції парламенту.

Верховна Рада, прокладаючи шлях до національного порозуміння, фактично приймає начала, на яких постав Майдан. Протягом переговорів політичних сил поряд з положенням про неприпустимість репресій щодо будь-якої зі сторін весь час наголошується, що не повинно бути «переможців» і «переможених», не повинно бути принижених; що сторони мають зберегти обличчя; тобто всі сторони виступають у досягнутому консенсусі як носії громадянської гідності. Як висловлює це депутат Матвієнко: «Зрештою, структурувати цей парламент не на якомусь страху, а на волевиявленні, на свободі»²¹.

До цього ж пункту рухається Верховний Суд України, резюмуючи, що масштабні порушення під час виборчої кампанії унеможливили встановлення реального волевиявлення громадян; — відновлюючи громадянський першоелемент, покладений в основу інституту виборів.

Звернемо увагу: інституційний потенціал і парламенту, і вищого судового органу держави був наявний і до Майдану, але, скористаємося поширеним зворотом, була відсутня *політична воля* для того, щоб його реалізувати. Майдан і став втіленою політичною волею громадян, яка привела їх в дію. Відповідно до формули «Україну ми створили, залишилося створити українців», — ті, хто вийшли на Майдан,

і стали українцями як політичною реальністю. Очевидно, подія, яка водночас спричинила такі революційні зрушення, і може бути лише революцією.

Незважаючи на очевидні суспільні зміни після Майдану, які стали вирашем всього суспільства: утвердження свободи слова, визнання наступних виборів 2006 і 2007 рр. як справедливих зарубіжними спостерігачами, — Майдан і «Помаранчева революція» і по сьогодні не утвердилися як загальнозначущі складові національного наративу. В публічному просторі широко представлені спроби подати їх як «заколот», «путч»; інтерпретувати Майдан як «ставку на сволоту». Зрештою, це означає, що виклики, відповіддю на які вони стали, залишаються на порядку денному. Подібно до того, як Р.Патнем показав, що політичним ресурсом є соціальний капітал, Майдан експериментально засвідчив, яким потужним політичним ресурсом є громадянська гідність. Залежно від того, чи буде цей досвід опанованим і артикульованим у публічному дискурсі, визначаться й загальні перспективи України як політичної реальності.

Висновки. В статті розглянуто громадянську гідність як наріжний чинник подій, що набули назви «Помаранчевої революції». Спроба владної верхівки узурпувати політичні інститути спричинила екзистенційний виклик для широких верств громадян, оскільки політичні інститути і є публічно артикульованою гідністю громадян. Виникла на цьому позакорпоративному ґрунті спільність набула загальнонаціонального масштабу, що дозволило реінтегрувати політикум, задіявши потенціал державних політичних інститутів. Проте опанування цього досвіду в національному наративі залишається не здійсненим, що означає збереження викликів, відповіддю на які став Майдан.

¹ Яневський Д. Хроніка «помаранчевої» революції / За ред. О.А.Кравець; Передмова П.О.Порошенка. — Х.: Фоліо, 2005.

² Литвин В.М. Україна — 2004. Події. Документи. Факти.: У 3-х томах. — К.: Видавництво ТзОВ «3 Медіа», 2005.

³ Новели Помаранчевої Революції / Ред.-упор. П. Дзиковський, О. Миронов, П. Солодко. — Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2005.

⁴ Колесников А.И. Первый украинский. Записки с передовой. — К.: Вагриус; Национальный книжный проект, 2005; Забужко О. Let my people go: 15 текстів про українську революцію. — К.: Факт, 2005; Катеринчук М. Адвокати помаранчевої революції. — К.: Юстініан, 2005.

⁵ Тисяча посмішок помаранчевої революції: політичні сатири / Пер. із рос. М.Ноги. — К.: Факт, 2005; Українці перемагають сміючись. — Сімферополь: Таврія, 2005.

⁶ «Оранжевая» революция: версии, хроники, документы. / Сост. М.Погребинский. — К.: Оптима, 2005. Назвемо також: У кольорах «помаранчевої революції» / Заг. ред. та упоряд. Ю.Шаповала. — К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2007; По той бік розуміння: Україна та Європа після Помаранчевої революції: Зб. наук. статей / За заг.ред. Гейра Флікке // За матеріалами міжнародного наукового семінару «Перед визнанням: Україна та Європа після Помаранчевої революції», Київ — НаУКМА — 30 вересня 2005 року. — К.: Атіка, 2006.

⁷ Пора українського вибору: між революцією та реформою. Матеріали «круглого столу» в редакції часопису «Критика» 8 грудня 2004 року // Критика. — 2004. — Грудень. — С. 5.

⁸ Попович М. Перед вічним Майданом // Критика. — 2005. — Березень. — С. 4.

⁹ Литвин В.М. Україна — 2004... — Т. 2. — С. 550.

¹⁰ Литвин В.М. Україна — 2004... — Т. 3. — С. 139.

¹¹ Влада тьми і темників. Хроніка політичної цензури в Україні. 2001–2004. Видавнича спілка «Просвіта». — Львів — Київ — Харків, 2005. — С. 256.

¹² Черненко О. Чисто вибори, замість чистих виборів // Дзеркало тижня. — 2004. — 13–19 березня.

¹³ Люди, які нас здивували, в країні, яку ми не знали / За ред. О.Суслової. — Б.м., Інформаційно-консультативний жіночий центр, 2005. — С. 73.

¹⁴ Яневський Д. Хроніка «помаранчевої» революції. — С. 140–141.

¹⁵ Меритократы. Небоженко Виктор vs Выдрин Дмитрий // Киевский телеграф. — 2004. — 5–11 декабря.

¹⁶ Александр Роднянский. Кино не про оранжевое. — <http://ua.proua.com/digest/2004/12/02/175627.html>

¹⁷ Яневський Д. Вказ. тв. — С. 198.

¹⁸ До дискусії про «дві України» // Критика. — 2004. — Грудень. — С. 13.

¹⁹ Буртин А. Впечатления от «помаранчевої революції». — <http://www.polit.ru/author/2004/12/08/burtin.html>

²⁰ Що доброго? Що поганого? // День. — 2004. — 4 грудня.

²¹ Литвин В.М. Україна — 2004... — Т. 2. — С. 135.